

Waldemar Chrostowski

"Balaam i jego wyrocznie (Lb 22-24)
w tradycji targumicznej", Anna
Kuśmirek, Warszawa 2011 :
[recenzja]

Collectanea Theologica 82/1, 199-207

2012

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach
dozwolonego użytku.

zajmujących się Biblią, zarówno na polu naukowym, jak i amatorskim, oraz na półkach bibliotek publicznych i prywatnych. Jest to niezwykle cenna pomoc przy lekturze Pisma Świętego zarówno dla osób duchownych, jak i świeckich. Opis prezentowanych przez nią zagadnień łączy w sobie fachowość i przystępność, co nie zawsze się zdarza w przypadku tego rodzaju pozycji. Mankamenty, o których wspomniano, zawsze towarzyszą ludzkim pracom, ale nie deprecjonują one wielkiego dzieła. Wypada również mieć nadzieję, że przy systematycznie rosnącej liczbie polskich biblistów, za jakiś czas, będziemy mogli spodziewać się rodzimego opracowania prezentującego równie interesująco nowe wyniki badań poświęconych Biblii.

ks. Krzysztof P. Kowalik, Poznań

Anna KUŚMIREK, *Balaam i jego wyrocznie (Lb 22–24) w tradycji targumicznej*, Rozprawy i Studia Biblijne 42, Oficyna Wydawnicza „Vocatio”, Warszawa 2011, ss. 533.

Anna Kuśmirek (1961) jest absolwentką Akademii Teologii Katolickiej w Warszawie, gdzie w 1988 r. uzyskała tytuł magistra na podstawie pracy *Teologiczny charakter danych topograficznych w czwartej Ewangelii*, napisanej pod kierunkiem ks. prof. dr. hab. Stanisława Mędała CM. Po pobycie w semestrze letnim w 1990 r. w Ludwig-Maximilians-Universität w Monachium podjęła jesienią tegoż roku studia na Wydziale Neofilologii Instytutu Orientalistyki Uniwersytetu Warszawskiego, uwieńczone w 1997 r. uzyskaniem tytułu magistra kulturoznawstwa w zakresie filologii hebrajskiej, na podstawie pracy *Sefer Elijahu jako przykład apokaliptyki żydowskiej*, napisanej pod kierunkiem dr. hab. Romana Marcinkowskiego. W latach 1994–1995 studiowała na Uniwersytecie Hebrajskim oraz w Szkole Biblijnej i Archeologicznej w Jerozolimie. W 2001 r. uzyskała na Wydziale Teologicznym Uniwersytetu Kardynała Stefana Wyszyńskiego w Warszawie stopień doktora teologii na podstawie rozprawy *Oryginalność posłannictwa Jezusa według czwartej Ewangelii*, napisanej pod kierunkiem prof. dr. hab. Michała Wojciechowskiego. Książka *Balaam i jego wyrocznie w tradycji targumicznej (Lb 22–24)* została przedstawiona jako rozprawa habilitacyjna na Wydziale Teologicznym UKSW w Warszawie.

Czyniąc przedmiotem badań naukowych trzy wybrane rozdziały Księgi Liczb (rozd. 22–24), których bohaterem jest pogański prorok Balaam, A. Kuśmirek wybrała jedną z najtrudniejszych perykop Starego Testamentu. Już to przesądza, że chodzi o przedsięwzięcie niezwykle ambitne, tym bardziej że przed-

miotem analiz stał się nie tylko tekst hebrajski, lecz i jego zachowane, znacznie obszerniejsze, wersje aramejskie, stanowiące jedne z najstarszych świadectw rozumienia i objaśniania tej trudnej perykopy. Konsekwentnie, obszerna monografia została poświęcona wizerunkowi Balaama i interpretacji jego wyroczni w starożytnych przekładach aramejskich. Wybór tematu jest jak najbardziej uzasadniony, ponieważ w przypadku Balaama istnieje znamieny paradoks: posłuszeństwo pogańskiego proroka wobec Boga z wielu względów nie spotkało się z jednoznacznie pozytywną oceną komentatorów żydowskich, a następnie również chrześcijańskich.

Książka składa się z trzech zasadniczych części (s. 25-460), poprzedzonych *Wstępem* (s. 13-23), a zwieńczonych *Zakończeniem* (s. 461-469), po którym następuje *Wykaz skrótów* (s. 470-474), obszerna *Bibliografia* (s. 475-498), *Indeks autorów* (s. 499-502), *Indeks miejsc biblijnych* (s. 503-518), *Indeks miejsc pozabiblijnych* (s. 519-527) i streszczenie w języku angielskim (s. 528-533). Układ monografii jest poprawny, a dzięki tzw. żywej paginie również przejrzysty, co znacznie ułatwia lekturę. Na wysokie uznanie zasługują także bardzo przydatne indeksy.

Rozpoczynając *Wstęp*, autorka, nie bez pewnego zdziwienia, zauważa, że w tradycji żydowskiej i chrześcijańskiej Balaam jest właściwie „czarnym charakterem” (s. 14), co ma podglebie w samej narracji biblijnej. Bardzo trafne jest stwierdzenie, że dyskusja na temat Lb 22–24 „w pewnym sensie egzemplifikuje obecny stan aktualnych naukowych badań biblijnych dotyczących wielu problemów” (*tamże*), co zapowiada, że podejście przyjęte w monografii nie poprzestanie na drobiazgowych analizach wybranej perykopy oraz najstarszych świadectw jej interpretacji, lecz będzie zmierzało do rozpoznania i określenia ogólniejszych prawideł i zasad rządzących dawną i współczesną egzegezą biblijną. Postać Balaama była przedmiotem 17 referatów dotyczących recepcji biblijnego opowiadania o nim w tradycji żydowskiej, wczesnochrześcijańskiej i w islamie, zorganizowanej w 2005 r. na Uniwersytecie Groningen (Holandia). Autorka zapoznała się z materiałami tego ważnego wydarzenia naukowego (G.G. van Kooten, J. van Ruiten /red./, *The Prestige of the Pagan Prophet Balaam in Judaism, Early Christianity and Islam*, Leiden 2008), co jeszcze bardziej utrwaliło ją w przekonaniu, że problematyka targumicznych objaśnień Lb 22–24 zasługuje na dokładniejsze i wszechstronnejsze zbadanie. Wprawdzie istnieje kilka opracowań tego tematu, ale ich przyczynkowski charakter potwierdza zasadność jego całościowego zbadania. W piśmiennictwie polskim zainteresowanie literaturą targumiczną jest stosunkowo świeże. „Celem niniejszej pracy – wyjaśnia A. Kuśmirek – jest włączenie się w ten nurt prac nad targuma-

mi przez przebadanie tekstu w Lb 22–24 jako całości wraz z trzema przekładami aramejskimi za pomocą opisowej analizy lingwistycznej” (s. 20).

Zagadnienia wprowadzające zostały potraktowane jako pierwsza część monografii (s. 25-113), która dzieli się na dwa rozdziały. Pierwszy, znacznie obszerniejszy (s. 27-82), zatytułowany *Historia interpretacji postaci Balaama i jego wyroczni*, przedstawia stan dotychczasowych dociekań, kim był prorok Balaam oraz jaki jest sens jego wyroczni, wyrażony w starożytnych przekładach i wielowiekowej literaturze egzegetycznej. Autorka ukazuje więc postać Balaama w Biblii Hebrajskiej, bilansując najnowsze dociekania na ten temat, nawiasem mówiąc, liczne i wielowątkowe, co stanowi materiał porównawczy do poznawania tradycji i przekładów starożytnych. Paragraf pierwszy, skupiając się na hebrajskiej wersji analizowanej perykopy (s. 25-46), podkreśla zasadniczą zmianę, jaka się dokonała we współczesnej biblistyce, polegającą na przechodzeniu od diachronii, która charakteryzowała metody historyczno-krytyczne, do synchronii, eksponującej jedność literacką tekstu i traktującej go jako całość. To przejście zostało wyraźnie wypunktowane w zbiorze materiałów z konferencji na temat Balaama, które autorka umiejętnie, a zarazem krytycznie, wykorzystwała. Następnie omawia się kontekst Lb 22–24, wokół czego wciąż trwają dyskusje wynikające ze złożonej kompozycji literackiej czwartej księgi Pięcioksięgu. W jej strukturze tekst o Balaamie zajmuje zupełnie osobne miejsce, odróżniając się spójnością oraz jednością tematyczną i literacką. Jego główny wątek teologiczny stanowi złożona relacja między Balaamem a Bogiem. Drugi nurt rozważań w tym rozdziale dotyczy tradycji o Balaamie w innych miejscach Biblii Hebrajskiej (s. 46-56), które, zważywszy na integralność kanonu ksiąg świętych, wywarły wpływ na rozumienie i twórczość starożytnych tłumaczy Biblii. Chodzi o następujące teksty: Lb 31,8.16; Pwt 23,4-6; Ne 13,1-2; Joz 24,9-10 oraz Mi 6,5. Wniosek brzmi, że „wszystkie te teksty ukazują epizod z Balaamem w takich kontekstach, w których wyraźnie dominuje wątek współczesnej autorowi obawy przed skażeniem ze strony cudzoziemców” i dlatego „prezentacja cudzoziemca jako proroka JHWH czy też jako wróżbity, który potrafi rozpoznać i uznać moc JHWH i obwieścić Jego wyroki stawałaby się czymś nie do przyjęcia” (s. 55-56).

Paragraf drugi omawia bardzo zwięźle tekst o Balaamie z Tell Deir ‘Allā (s. 56-59). Chodzi o znalezisko sprzed ponad pół wieku, które zelektryzowało biblistów i orientalistów. Światło dzienne ujrzała bowiem inskrypcja datowana na schyłek VIII w. przed Chr., ze wzmianką o Balaamie, synu Beora, który jako prorok ostrzegał lud przed nadejściem dnia sądu. Paralele z tekstem biblijnym są oczywiste. Mając na względzie dosyć lakoniczne potraktowanie przez A. Kuśmirek słynnej inskrypcji, nasuwa się pytanie, czy nie lepiej

byłoby włączyć jej prezentację do poprzedniego paragrafu, ustalając domniemane pozabiblijne źródła i inspiracje biblijnej perykopy, tym bardziej że autorka dopatruje się takich związków: „Najwyraźniej na redakcję biblijnych historii o Balaamie musiał wywrzeć wpływ fakt istnienia po wschodniej stronie doliny Jordanu jakiegoś sanktuarium, prawdopodobnie niezraelskiego, w którym czczono Balaama jako proroka”, co kapłani jerozolimscy traktowali „jako konkurencję wobec ich własnych tradycji i sanktuarium w Jerozolimie” (s. 58). Nie sposób zatem nie postawić pytania, w jakich okolicznościach i dlaczego narracja o Balaamie weszła w skład długiej narracji o wyjściu Izraelitów z Egiptu i ich drodze do Ziemi Obiecanej, utrwalonej na kartach Pięcioksięgu, a co za tym idzie, także pytania o historyczność Wyjścia i przejścia Izraelitów przez Edom, Moab i Ammon na terytorium na wschód od Jerycha.

Paragraf trzeci omawia postać Balaama w tradycji starożytnego judaizmu (s. 59-82). Jest to ważny fragment rozprawy, ponieważ chodzi o bezpośredni kontekst historyczny, literacki, kulturowy i religijny najstarszych aramejskich przekładów Biblii Hebrajskiej. Autorka przybliży wykładnię wyroczni Balaama w zwojach znad Morza Martwego i literaturze apokryficznej, w pismach Filona Aleksandryjskiego, Józefa Flawiusza i Pseudo-Filona, a także (aczkolwiek bardzo zwięźle) w tradycji rabinackiej. Umiejętnie pokazuje pewne elementy wspólne oraz te, które różnią poszczególne ujęcia, po czym przedstawia trzy wzmianki o Balaamie w Nowym Testamencie (Jud 11; 2P 2,15-16; Ap 2,14).

Trudno powiedzieć, dlaczego A. Kuśmirek nie poświęciła ani trochę miejsca na rozumienie tradycji o Balaamie, które znalazło wyraz w Biblii Greckiej, a także w zależnym od niej przekładzie syryjskim znanym jako Peszitta. Są to z pewnością tematy obszerne i zasługujące na osobną monografię, ale w kontekście omawiania rozmaitych starożytnych interpretacji należała się im bodaj krótka wzmianka. To samo zastrzeżenie można odnieść wobec całkowitego milczenia o Wulgacie. Jest to dzieło stosunkowo późne i o proveniencji chrześcijańskiej, ale informacja o nim przydałaby się, tym bardziej że autorka wzmiankuje przecież tak samo późne pisma należące do tradycji rabinackiej. Tymczasem nie jest tak, że tradycja rabinacka pozostawała wierna Biblii Hebrajskiej, a tradycja chrześcijańska – rzekomo nie. Jedna i druga czytała księgi święte biblijnego Izraela z własnej perspektywy, zdeterminowanej przez „nie” (judaizm rabiniczny) albo „tak” (chrześcijaństwo) wyrażone wobec osoby i posłannictwa Jezusa Chrystusa. To milczenie staje się tym bardziej niezrozumiałe, gdy uwzględnimy zapowiedź autorki o korzystaniu z Septuaginty i Peszitty (s. 22), a także fakt, że w wielu miejscach drugiej części rozprawy, omawiających poszczególne wersety Lb 22–24, natrafiamy na liczne i ważne nawiązania do rozumienia, które zostało usankcjonowane właśnie w Septuagincie i Wulgacie. Ponieważ

A. Kuśmirek opiera się, co zrozumiale i powszechnie przyjęte, na hebrajskim tekście Biblii wokalizowanym przez masoretów, uwzględnienie Wulgaty wydaje się tym bardziej potrzebne, ponieważ św. Hieronim bazował na tekście jeszcze niewokalizowanym, a więc wolnym od rabinicznych interpretacji, których elementy zostały umiejętnie włączone w sam tekst biblijny, ukierunkowując tym samym jego interpretację.

Drugi rozdział pierwszej części rozprawy nosi tytuł *Targumy Pięcioksięgu jako przekład i interpretacja* (s. 83-113). Powiedziano i napisano na ten temat niemało, co znalazło odzwierciedlenie również w biblistyce polskiej, zaś A. Kuśmirek zbiera i porządkuje najważniejsze rezultaty tych dociekań. Omawia naturę targumów, upatrując w nich, analogicznie jak Z. Safrai, zjawisko płynne, uwarunkowane zarówno środowiskiem szkoły, jak i synagogi. Kolejne rozważania dotyczą języka targumów Pięcioksięgu, wyszczególniając (s. 92-93) cztery kategorie wynikające z odmiennych dialektów języka aramejskiego. Bardzo interesująca jest syntetyczna prezentacja targumów Pięcioksięgu w ich silnie zróżnicowanym kontekście historycznym i charakterystyka najważniejszych z nich, które zachowały się do naszych czasów. Otrzymujemy również omówienie różnorodnych technik translatorskich stosowanych w tradycji targumicznej oraz wykład najważniejszych założeń egezygetycznych, które rzucały na naturę i charakter targumów. Cały drugi paragraf ma charakter swoiście podręcznikowy i można go traktować jako pożyteczne wprowadzenie do literatury targumicznej.

Trzon rozprawy stanowią dwie zasadnicze części, poświęcone wnikliwej analizie wielorakich aspektów targumicznej wersji biblijnej narracji o Balaamie. Część druga, słusznie najdłuższa (s. 115-395), nosi tytuł *Analiza porównawcza, tekst, przekład i komentarz*. Otrzymujemy analizę filologiczno-porównawczą Lb 22–24, przeprowadzoną według układu tekstu biblijnego, co uzasadnia trzy kolejne rozdziały monografii. Schemat tej części jest logiczny, spójny i bardzo konsekwentny. Podaje się i rozważa tekst w wersji hebrajskiej (BHS) oraz w trzech głównych wersjach aramejskich, to jest w Targumie Neofitów (nie: „Neofity”, jak na s. 21) (TgN), Targumie Pseudo-Jonatana (TgPsJ) i Targumie Onkelosa (TgO). Nie zabrakło przykładów zaczerpniętych z Targumów Fragmentarycznych (TgF) oraz starożytnych tłumaczeń (Septuaginta, Peszitty i Wulgaty). Sugerując określone datowanie poszczególnych targumów (s. 94-98), a zatem także ich osadzenie w konkretnym kontekście historycznym, autorka ma świadomość, że dokładne rozeznanie w sprawach chronologii nie jest możliwe. Dlatego opracowanie tego piśmiennictwa, dokonane w drugiej części monografii, ma bardziej charakter synchroniczny niż diachroniczny. Odnosząc się do różnorodności i daleko posuniętej rozpiętości zapatrywań i poglądów do-

tyczących kwestii chronologicznych, A. Kuśmirek przyjmuje chronologię relatywną, pamiętając jednak, że nawet zapisy targumiczne dokonane dość późno mogą zawierać – i rzeczywiście zawierają – bardzo wczesne, bo sięgające okresu Drugiej Świątyni, tradycje egzegetyczne. Autorka umiejscawia – chyba przez pomyłkę, a może opierając się na odmiennym niż powszechnie przyjęte ujęciu periodyzacji historii biblijnego Izraela – schyłek okresu Drugiej Świątyni w II w. po Chr. (s. 23), podczas gdy poprawnie chodzi o drugą połowę I w. po Chr.

Rozdział pierwszy części drugiej (s. 117-218) omawia Lb 22, wyróżniając trzy jednostki literackie, wyodrębnione na podstawie zmiany miejsca akcji oraz postaci: ww. 2-21 (poselstwo do Balaama); ww. 22-35 (epizod z oślicą); ww. 36-41 (spotkanie Balaka z Balaamem). Autorka przytacza, przekłada na język polski i kolejno (s. 117-169; 169-204; 204-218) analizuje, werset po wersecie, poszczególne sekcje narracji o Balaamie. Konkluzja brzmi, że jej większość została oddana literalnie, zaś materiał dodatkowy „to pojedyncze słowa, które precyzyjniej wyrażają treść tekstu hebrajskiego lub obszerniejsze uzupełnienia objaśniające, które występują przede wszystkim w palestyńskiej tradycji targumicznej i dotyczą głównie pochodzenia i profesji Balaama (TgN i TgPsJ 22,5)”.

Drugi rozdział drugiej części (s. 219-298) ma na względzie tekst Lb 23, w którym autorka wyróżnia pięć jednostek literackich: ww. 1-6 (przygotowanie do pierwszej mowy); ww. 7-10 (pierwsza mowa Balaama); ww. 11-17 (przygotowanie do drugiej mowy); ww. 18-24 (druga mowa Balaama); ww. 25-30 (kontynuacja narracji). Analiza filologiczno-porównawcza, której schemat jest dokładnie taki sam, jak poprzednio, składa się z pięciu paragrafów (odpowiednio s. 221-231, 231-251, 251-263, 263-290 oraz 290-297). Otrzymujemy również syntezę tych rozważań. Pierwsza konkluzja brzmi: „Obszerniejszy materiał dodatkowy występuje w przekładzie hebrajskich części poetyckich, czyli wyroczni Balaama” (s. 297); a druga: „Zmiany wprowadzone przez targumistów opierają się na technikach egzegezy żydowskiej (*derasz*), wiele uzupełnień wynika z kojarzenia poszczególnych sformułowań z innymi tekstami biblijnymi” (s. 298).

Księga Liczb 24 stanowi przedmiot badań podjętych w trzecim rozdziale drugiej części monografii (s. 299-395). Tym razem autorka rozpoznała sześć jednostek literackich: ww. 1-2 (wprowadzenie do trzeciej mowy Balaama); ww. 3-9 (trzecia mowa Balaama); ww. 10-14 (przygotowanie do czwartej mowy Balaama); ww. 15-19 (czwarta mowa Balaama); ww. 20-24 (trzy mowy na temat pogan); w. 25 (zakończenie opowiadania). Nadal na wysoką ocenę zasługuje wnikliwość analiz przeprowadzonych w kolejnych paragrafach (s. 299-308;

308-340, 341-354, 354-374; 375-392 oraz 392--395), jak i konsekwencja przejawiająca się kontynuowaniu przyjętego sposobu myślenia i argumentowania. Czytamy, że na analizowanych przykładach „można zauważyć standaryzację przekładów, które opierają się na wspólnej, mesjańskiej tradycji interpretacyjnej”, a poza tym można również „wskazać zmiany, które odzwierciedlają środowisko historyczne targumistów” (s. 395).

Trzecia, najkrótsza część monografii (s. 397-460) została opatrzona tytułem *Tendencje interpretacyjne w targumach Lb 22–24*. Poprzedzająca ją część druga zawiera bogaty lingwistyczny materiał porównawczy, pozwalający rozpoznać starożytne normy, zwyczaje i kierunki translacyjne. Opierając się na tym materiale, A. Kuśmirek dokonuje nowej syntezy swoich rozważań. Rozdział pierwszy (s. 399-422) zawiera staranną systematyzację kategorii zmian rozpoznanych w aramejskich wersjach opowiadania o Balaamie, które odsłaniają określone tendencje egzegetyczne starożytnych *meturgemanim*, czyli tłumaczy, którzy posługiwali w synagogach, a także nauczycieli i mędrców, których środowiskiem były *bet ha-midraste*, czyli szkoły. Otrzymujemy szczegółową charakterystykę targumicznych wersji Lb 22–24, doprecyzowaną w odniesieniu do każdej głównej wersji (TgN, TgO i TgPsJ). Paragraf drugi omawia kategorie zmian targumicznych Lb 22–24. Autorka zalicza do nich piętnaście rozmaitych modyfikacji: dodawanie spółgłosek, usuwanie rodzajnika, dodawanie słów, a także różnego typu zamiany: pojedynczych spółgłosek i słów, liczby, strony czynnej na bierną, pytania na zdanie oznajmujące, stwierdzenia negatywnego na pozytywne oraz zmiany w kierunku osiągnięcia jednoznaczności tekstu, a ponadto technikę translacji odwrotnej i podwójnego przekładu, różne zmiany precyzujące, zmiany metafor i innych figur stylistycznych, przekład toponimów i zmiany dokonane z motywów teologicznych. Paragraf trzeci rozważa targumy Lb 22–24 na tle innych starożytnych świadectw, z których jako pierwsza została wyszczególniona Septuaginta.

Rozdział drugi części trzeciej (s. 423-460) wylicza i omawia najważniejsze koncepcje teologiczne obecne w targumach opowiadania o Balaamie. Mając na uwadze złożoność relacji między pogańskim prorokiem a Bogiem Izraela, „targumy starają się za pomocą technik translacyjnych uczynić ten przekaz bardziej jednoznacznym w duchu przekonań religijnych, które podkreślają wyłączość egzystencji jedyne Boga” (s. 423). Następuje prezentacja kilku doniosłych koncepcji teologicznych, dotyczących zakazu wymawiania imienia Boga, Tetragramatonu i jego odpowiedników, przekładania Elohim jako imienia Bożego oraz innych określeń Boga, a także stosowania w targumach 22–24 określeń *Memra*, *Szekinah* i *Jeqara*, a wreszcie występowania pojęcia „duch Boży” oraz koncepcji Mesjasza, losu grzeszników po śmierci, Tory i jej na-

uczania, obrazu ludu Izraela i zasług przodków, a w końcu negatywnego obrazu Balaama w palestyńskiej tradycji targumicznej. Trzeba jednak powiedzieć, że układ tego rozdziału nie jest przejrzysty. Niedosyt budzi już pierwszy tytuł, który brzmi *Imiona Boga* (s. 423), podczas gdy w gruncie rzeczy chodzi o zwyczaj zabraniający wymawiania imienia Bożego. Byłoby znacznie lepiej, gdyby i ten rozdział, analogicznie jak poprzednie w każdej części, inaczej podzielić na paragrafy. Byłoby ich pięć: *Imiona Boga*, a więc: Tetragramaton i jego odpowiedniki w targumach, Elohim, inne określenia Boga, Duch Boży; *Terminy i sformułowania aramejskie*, a więc: *Memra*, *Szekinah* i *Jeqara*; *Koncepcje mesjańskie i eschatologiczne*; *Tora i jej nauczanie oraz lud Izraela i zasługi jego przodków*; *Negatywny obraz Balaama w palestyńskiej tradycji targumicznej*, a tutaj: motyw Balaama jako przekłętego, interpretacja jego imienia, nacisk na niemoralność Balaama, wykaz grzechów Balaama podany w TgPsJ. Uwzględnienie tego (bądź podobnego) schematu przydałoby rozważaniom niezbędnej klarowności, a także pozwoliło zachować symetryczność wykładu, podzielonego w całej monografii na części, rozdziały i paragrafy.

W *Zakończeniu* (s. 461-469) A. Kuśmirek zbiera i podaje kilka ogólnych reguł związanych z rozwojem tradycji biblijnej i wyrosłej na jej glebie tradycji targumicznej. Warto uważnie przeczytać te stronicę, gdyż autorka nie poprzestaje na streszczeniu całości, lecz zamieszcza wykład konkludujący z wytyczeniem nowych perspektyw badawczych. Starannie sporządzona bibliografia i pożyteczne indeksy powiększają pozytywną ocenę książki wydanej w serii „Rozprawy i Studia Biblijne”, w ramach której ukazało się wiele innych prac habilitacyjnych i doktorskich.

Monografia A. Kuśmirek stanowi ważne wydarzenie w najnowszym polskim życiu teologicznym i biblijnym. Zbiera bowiem i łączy rozproszone w ważnych publikacjach obcojęzycznych i polskich elementy wiedzy na temat piśmiennictwa targumicznego oraz przenosi tę rozległą wiedzę na teren dokładnej analizy wybranego tekstu biblijnego, jakim jest opowiadanie o Balaamie. Autorka owocnie zastosowała podejście lingwistyczne, a uwzględniając elementy metody historyczno-krytycznej, potwierdziła duże umiejętności w dziedzinie synchronicznych badań tekstu biblijnego i jego starożytnych przekładów, zwłaszcza analizy semantycznej, a także podejścia kanonicznego. Dzięki temu spełniła wymagania stawiane w dokumencie Papieskiej Komisji Biblijnej na temat interpretacji Biblii w Kościele (1993), potwierdzając również dobre przygotowanie językowe, egzegetyczne, historyczne i teologiczne. Nie ma żadnej przesady w stwierdzeniu, które pojawia się na końcu rozprawy: „Wyniki tej pracy mogą być pomocne w różnych dyscyplinach teologicznych, przede wszystkim w biblistyce, jako przykład egzegezy i interpretacji Biblii Hebrajskiej, w literaturze

międzytestamentalnej, która obejmuje swoim zainteresowaniem także targumy, a także w teologii dogmatycznej, jako przykład rozwoju określonych idei teologicznych, w patrologii, w badaniach porównawczych z pismami patrystycznymi. Badania te mogą być również przydatne w religioznawstwie w studiach nad starożytnym judaizmem oraz studiach porównawczych z innymi religiami” (s. 468-469).

ks. Waldemar Chrostowski, Warszawa

Heinz-Josef FABRY, Ulrich DAHMEN i in. (red.), *Theologisches Wörterbuch zu den Qumrantexten*, t. I: נא - םתח, Verlag W. Kohlhammer, Stuttgart 2011, ss. XXIV + 556 (kol. 1-1096).

Ponad pół wieku upłynęło od czasu odkrycia zwojów na Pustyni Judzkiej nad Morzem Martwym. Po bardzo długim okresie żmudnych prac, mających na celu odczytanie, rekonstrukcję i edycję tekstów żydowskich znad Morza Martwego, nadszedł wreszcie czas na ich opracowanie syntetyczne i teologiczne. Obecnie są już dostępne wszystkie teksty znad Morza Martwego w wydaniu krytycznym, które ukazały się w wielotomowej renomowanej serii „Discoveries in the Judean Desert” (Oxford 1955-). W trakcie opracowywania jest konkordancja (*The Dead Sea Scrolls Concordance*, Leiden 2003-), z której ukazały się już dwa tomy (t. I – *The Non-Biblical Texts from Qumran*; t. III – *The Biblical Texts from the Judean Desert*), a zapowiadany jest tom drugi, który będzie zawierał wszystkie teksty niebiblijne z innych miejsc niż Qumran. Z ogromną satysfakcją należy więc przyjąć pierwszy tom *Theologisches Wörterbuch zu den Qumrantexten* (ThWQ), który stanowi opracowanie tematyczno-teologiczne tekstów znad Morza Martwego.

Całość dzieła otwiera *Przedmowa* (s. V), *Spis autorów* poszczególnych haseł (s. VII-IX), *Spis słów* analizowanych w słowniku (s. XI-XVIII) oraz *Wykaz skrótów* (s. XIX-XXIV), a zamyka je *Wykaz słów* analizowanych w słowniku w tłumaczeniu niemieckim (s. 549-556). Główna część dzieła, zawierająca analizę słów ze zwojów znad Morza Martwego, jest numerowana nie według stron, ale według kolumn, a mianowicie każda ze stron zawiera dwie kolumny tekstu, tj. kol. 1-1096, co odpowiada 548 stronom.

To monumentalne dzieło, którego głównymi redaktorami są Heinz-Josef Fabry i Ulrich Dahmen, jest wzorowane na podobnych wielotomowych opracowaniach dotyczących Starego Testamentu (*Theologisches Wörterbuch zum Alten Testament*, Stuttgart 1970-1995) oraz Nowego Testamentu (*Theologisches Wörterbuch zum Neuen Testament*, Stuttgart 1933-1973). Podobnie jak wymie-